

Kratochvíl, Miloš

Místo psychologie v Comtově klasifikaci věd

Pro-Fil. 2014, vol. 15, iss. 1, pp. [90]-103

ISSN 1212-9097

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/pf15-1-723>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134112>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Místo psychologie v Comtově klasifikaci věd

Miloš Kratochvíl, Katedra filosofie FF ZČU, Plzeň

Abstrakt: Augustu Comtovi bývá vyčítáno, že nezahrnul psychologii do své klasifikace věd, případně že psychologii redukuje na fyziologii. V tomto článku se pokusím ukázat na některé důvody, jejichž souhra Comta k tomuto kroku vedla. Nejdříve bude třeba projasnit, jaký význam pojem „psychologie“ v jeho době měl a jakou výhodu oproti této disciplíně Comte viděl ve frenologii. Poté bude ukázáno, že Comte nebyl nekritickým příznivcem frenologie. Rozhodující dimenzí se ukáže být pojmání vztahu jedince a společnosti. Comtův nábožensky motivovaný anti-individualismus bude ukázán jako příčina jeho odmítání psychologie i frenologie.

Abstract: Auguste Comte's classification of sciences does not include psychology. Comte is often criticized for this fact, as well as for his reduction of psychology to physiology. In this article I try to show some of Comte's reasons to treat psychology that way. It will be necessary to clarify the meaning of the term „psychology“ used by Comte. Then it should be easy to show why he assumed phrenology as an acceptable alternative. Comte, however, was not an uncritical adherent of phrenology. It will be shown that Comte's religious anti-individualism is the cause of his rejecting of psychology and phrenology.

Klíčová slova: Comte, pozitivismus, psychologie, frenologie, filosofie vědy

Keywords: Comte, positivism, psychology, phrenology, philosophy of science

Svého času bylo téměř povinností kritizovat Augusta Comta za to, že do své klasifikace věd nezahrnul psychologii. Tento trend neminul ani vývoj české filosofie. Její představitelé na konci devatenáctého a v prvních dekádách století dvacátého, bez ohledu na vlastní filosofickou orientaci, Comta za tuto skutečnost kritizovali. Necháme-li stranou notnou dávku anachronismu v tomto hodnocení (psychologie se už nacházela ve zcela jiné situaci než v době Comtově – stavem poznání, metodologicky i institucionálně), a podíváme-li se blíže na Comtovy argumenty a na kontext, v němž vznikaly, může se jeho nezařazení psychologie

mezi vědy jevit dobře obhajitelné. Zde je ovšem potřeba věc nahlížet spíše z jeho perspektivy, nežli z perspektivy jeho budoucích kritiků.

Cílem následujícího textu nebude představení Comtova pojetí lidské psychiky (není pravda, že u Comta není žádná psychologie, naopak prezentuje poměrně detailní teorii fungování lidské psychiky). Pokusím se jen ukázat na několik aspektů, jejichž souhra se podílela na Comtově nezařazení psychologie do klasifikace věd.

I.

Jedním z prvních domácích kritiků je Josef Durdík. Ten Comtovu klasifikaci neodmítá, ale považuje ji za dosti neúplnou. Podle Durdíka Comte tím, že „*ani psychologii ani metafysice místa nedopřál ve své soustavě, v novou mystiku zabředl.*“¹ Už u Durdíka můžeme vidět leitmotiv české filosofie, jímž je snaha o vytvoření celkového světového názoru. Mnohé oblasti lidského vědění na svoji vědeckou fázi teprve čekají, ale pro vytvoření celkového názoru na svět jsou nepostradatelné. To ale neznamená, že by je člověk měl z racionálního tázání vyloučit, protože jinak hrozí nebezpečí, že upadne do mystiky. Durdík Comtově klasifikaci vyčítá, že se týká pouze věd o vnějším světě, tedy že je neúplná. „*Positivismus ovšem neklade na nitro žádné váhy, ano, vylučuje vědu o něm ze své hierarchie věd; my máme však náhled, že v tom záleží jeho vlastní a nejhlavnější chyba.*“²

Za velikou a nepochopitelnou chybu považuje Comtovo nezařazení psychologie mezi vědy také jeden z prvních propagátorů pozitivismu v Čechách Josef Mikš. Comtovi vytýká, že psychologii ztotožňuje s Gallovou frenologií.³

Náklonnost k frenologii Comtovi vyčítá také Masaryk. Ten Comta označuje za Gallova nadšeného přívržence.⁴ Jedním z Comtových argumentů, jak uvidíme níže, bylo odmítnutí sebepozorování jako vědecké metody. Masaryk si je obtíží této metody vědom, přesto je k ní mnohem shovívavější než Comte. „*Přímé pozorování vlastních jevů duševních spojeno je s velikou obtíží a jest snad i nemožným, proto musíme se spokojovati pozorováním nepřímým z paměti. Pokud paměť evidentnou jest (...) vypořádujeme jevy s velikou jistotou; neboť vniterná zkušenost pro bezprostřední zřejmost svou (...), z psychologie činí zkusnější vědu než samu fyziku.*“⁵

V tomto duchu postupuje i František Krejčí, nejvytrvalejší představitel českého pozitivistického myšlení. Sebepozorování sice není nejspolehlivější metoda, nicméně podle něj nemá alternativu. Krejčí, vědom si možných námitek, introspekci nezavrhuje, ale snaží se její nedostatky odstranit, nebo alespoň kompenzovat (např. vzájemnou kontrolou, pozorováním tělesných projevů, mimiky, pantomimiky, experimentem, pozorováním patologických jevů atd.).⁶ Tím chtěl obhájit psychologii jako autonomní disciplínu. Augusta Comta, tohoto „*ničitele psychologie stihne nemesis v tom, že vzdav se pomoci psychologie při*

¹ Durdík, J., Architektonika věd. In: týž, *Rozpravy filosofické*. Praha: I.L. Kober, 1876, s. 157 n.

² Tamtéž, s. 160.

³ Mikš, J., Věda a filosofie se stanoviska pozitivismu. *Osvěta*, 1876, s. 419.

⁴ Masaryk, T. G., *Základové konkrétné logiky*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2001, s. 90

⁵ Tamtéž, s. 83-84.

⁶ Krejčí, F., *Základy psychologie*. Praha: Dědictví Komenského 1902, s. 42.

*budování základů nové vědy, byl nucen prohřešiti se proti slavnostně prohlašovanému principu pozitivismu a vědecké práce empirické a uchýlil se o pomoc k metafyzické spekulaci.*⁷ Comtův příklon k romantismu vidí Josef Tvrďý jako paradoxní důsledek eliminace psychologie. Podle něj to Comte udělal z přílišného strachu před metafyzikou.⁸

Uvedené zmínky hodnotící Comtovo pojetí psychologie samozřejmě nejsou výčtem ani analýzou jeho recepce v české filosofii. Slouží zde spíše pro ilustraci. Comtovu klasifikaci věd „opravili“ už v 60. a 70. letech Spencer, Mill, Bain a další. A právě touto cestou se do Čech dostaly Comtovy myšlenky. Český pozitivismus byl více ovlivněn pozitivismem anglickým, než francouzským.

Přesto si lze v souvislosti s oněmi ilustrativními zmínkami klást otázku, proč vlastně tolik záleželo na tom, je-li jeden obor zařazen mezi obory vědecké? A proč je tímto oborem právě psychologie?

Psychologie má podle Masaryka v systému věd klíčové místo. Psychologie tvoří samotný základ duchovních věd⁹ i celé vědecké filosofie.¹⁰ Jako samostatná věda není psychologie závislá na biologii. Masaryk je přesvědčen (a podle něj jde o přesvědčení rozšířené i mezi materialisticky orientovanými vědci), že „*vědomí se nedá vyložití přírodovědecky.*“¹¹ Proto odmítá Comtovo zařazení psychologie do věd biologických. „*Fysiologický pochod patří fysiologii, duševní duševědě.*“¹² U Masaryka hraje psychologie (jakožto věda o individuálním myšlení a cítění) roli velmi důležitou, zejména s přihlédnutím k cíli jeho filosofie, jímž je hledání metody k jednotnému světovému názoru a potažmo k obhajobě mravnosti vůči jakýmkoli podobám relativismu a agnosticismu. Nejde tedy jen o zařazení psychologie do klasifikace věd. Podle Masaryka je psychologie základnou celé filosofie.

Krejčí považuje psychologii za hlavní bitevní pole mezi idealismem a pozitivismem. Empirickou psychologii považuje za „*nejsilnější hradbu pozitivismu.*“¹³ To, co je v české tradici postulováno jako poslání filosofie, je nakonec poskytnuto psychologií. V ní, konkrétně v koncepci psychofyzického paralelismu, je podle Krejčího obsažen „*celý názor na svět.*“¹⁴ Krejčího hodnocení psychologie kontrastuje nejostřejším možným způsobem s tím, jak se k ní kloní Comte. Zatímco u Comta psychologie nemá v systému věd samostatné místo, Krejčí psychologii považuje za jádro pozitivistického myšlení, za vyvrcholení pozitivismu.¹⁵ Na tomto místě lze vyslovit otázku, zda Masaryk, Krejčí a mnozí další, kteří mluví o Comtově odmítání psychologie, mají na mysli totéž co on. Odpověď bude s největší pravděpodobností záporná.

⁷ Krejčí, F., *Základy vědeckého systému psychologie*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1929, s. 256.

⁸ Tvrďý, J., *Vývoj filosofického myšlení evropského*. Brno: Vlastním nákladem, 1923, s. 229.

⁹ Masaryk, T. G., *Základové konkrétné logiky*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2001, s. 86.

¹⁰ Tamtéž, s. 179.

¹¹ Tamtéž, s. 86.

¹² Tamtéž, s. 88.

¹³ Krejčí, F., *Filosofie posledních let před válkou*. Praha: Jan Laichter, 1930, s. 105.

¹⁴ Tamtéž, s. 106.

¹⁵ Krejčí, F., *Glosy k nynější filosofii u nás. Česká mysl*, 1913, s. 229.

II.

Abychom věděli, co Comte označuje pojmem *psychologie* (což je nezbytné, máme-li pochopit jeho negativní hodnocení této disciplíny) musíme se podívat na kontext, v němž jeho názory vznikají.

V roce 1796 pronesl Destutt de Tracy (v souvislosti s vytvořením *Institut de France* v roce 1795, jehož součástí byla i *Classe des sciences morales et politiques*) projev, v němž zmiňuje novou vědu o myšlení, která ještě nemá jméno. Není to metafyzika, která se zabývá prvními příčinami, duchovními substancemi a různými druhy inteligencí. Ale není to ani psychologie (doslova: věda o duši). Zde by totiž mezi ní a metafyzikou nebyl rozdíl. Možná že je duše nějaká první příčina, ale nová věda o myšlení se zabývá důsledky. Proto Destutt de Tracy navrhuje označení *ideologie* (doslova: věda o idejích). Tato věda nepředpokládá, na rozdíl od psychologie, existenci něčeho nejasného, pochybného a neznámého.¹⁶ Ideologie je věda o idejích. Destutt de Tracy francouzský výraz *idée* vztahuje k řeckému *εἶδω*, tedy *vidím, vím*. Ideologie je tedy, přesněji řečeno, vědou o vnímání a myšlení.¹⁷

V tomto případě je pojmenování příslušné vědy důležité, protože vyjadřuje její předmět. Pokud přijmeme označení *psychologie*, máme co do činění s vědou o duši jakožto jednotné substanci, která vykonává určité úkony. Pokud přijmeme označení *ideologie*, máme co do činění s vědou o těchto úkonech, o operacích. A právě toto užší pojetí (tj. ideologie) se stalo terčem kritiky představitelů eklektické školy.¹⁸ Jeden z jejich představitelů Théodore Jouffroy v předmluvě ke svému překladu Stewartovy knihy *Outlines of Moral Philosophy* hovoří o vědě o vědomí, kterou považuje za odlišnou od fyziologie. A opět se pro ni hledá jméno. Označení *ideologie* se mu jeví příliš úzké, jelikož tato věda se zabývá jen malou výsečí vnitřních faktů. Proto, na rozdíl od Destutta de Tracy, preferuje pojmenování *psychologie*.¹⁹

To, že je jako příklad opozice vůči ideologii zmíněn právě Jouffroy, má své opodstatnění. Neboť to byl právě tento filosof, kdo připravoval podklady pro Cousinovu reformu výuky filosofie ve Francii. Podstatným prvkem této reformy bylo zařazení psychologie jako základny pro studium filosofických otázek. Tato psychologie ale byla oddělena od fyziologie – byla to psychologie spiritualistická.²⁰ Vzhledem k centralizovanému systému filosofického vzdělávání tak byla definována nejen náplň filosofického vzdělávání, ale nepřímou také náplň francouzské filosofie samotné.

Za první kritiku této psychologie je považována Broussaisova kniha *De l'irriation et de la folie* z roku 1828. Ačkoliv François Broussais byl lékař, jeho kniha je plná komentářů a hodnocení filosofických diskusí. Nejvíce kritizuje spiritualistickou filosofii, která se sice

¹⁶ Destutt de Tracy, A., Mémoire sur le faculté de penser. In: *Mémoires de L'Institut national des sciences et arts, pour l'an IV de la République. Sciences morales et politiques, T. 1*. Paris: Baudouin, 1798, s. 322-324.

¹⁷ Tamtéž, s. 325.

¹⁸ Braunstein, J.-F., L'invention française du „psychologisme“ en 1828. *Revue d'histoire des sciences* 2/2012, s. 200.

¹⁹ Jouffroy, T., Préface du traducteur. In: Stewart, D., *Esquisses de philosophie morale*. Paris: A. Johanneau, 1841, cxxxv.

²⁰ Nicolas, S., *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Naissance de la psychologie spiritualiste (1789 – 1830)*. Paris: L'Harmattan, 2007, s. 294.

odkazuje na condillacovskou tradici, ale vykládá ji velmi svébytně a propojuje ji s teologickými tezemi.²¹

Broussaisova kritika se týká metafyziků. Takto označuje autory, kteří jsou přesvědčeni, že morální a intelektové projevy člověka jsou řízeny nějakou vnitřní rozumovou bytostí v jejich mozku (podobně jako je harmonický zvuk varhan působen varhaníkem). Pitvami se jim fyziologové snažili ukázat, že nic takové se pozorovat nedá. Metafyzikové ale modifikovali svůj argument a hovořili o faktu vědomí. Metafyzika se tak převlékla do jazyka psychologie a vzala na sebe i její jméno.²²

Současně si ponechává částečně senzualistickou terminologii. Hovoří o dvou na sobě nezávislých druzích pozorování; o pozorování vnějším a o pozorování vnitřním (filosofickém). V obou případech jsou výsledky pozorování prezentovány jako fakty. V prvním případě jako fakty světa, v druhém případě jako fakty vědomí. Chceme-li se dovědět něco o vědomí, o mravnosti atd., jsme podle metafyziků odkázáni na vnitřní zkušenost. Chtějí-li o těchto faktech pojednávat fyziologové, „*musí odložit skalpely a mikroskopy, a oddávat se, stejně jako filosofové, meditaci očištěné od všech vnějších vjemů, aby se stali čistými psychologisty.*“²³ Broussais si zde jízlivě dobírá své názorové oponenty a pro jejich označení používá pojem *psychologiste* (les psychologistes). Těmito psychologisty myslí autory, kteří rozvíjeli a aplikovali ideje Cousinovy filosofie na psychologická témata. Jedním z hlavních představitelů byl výše zmíněný Théodore Jouffroy.²⁴

V tomto duchu pracoval s pojmem *psychologie* i Comte. Broussaisovu knihu přijal celkem kladně a v roce 1828 o ní píše recenzi (*Examen du traité de Broussais sur L'irritation*). Ačkoli ještě nevyšel první díl *Kurzu pozitivní filosofie*, většinu hlavních idejí už si utvořil, resp. osvojil. Proto vítá, že už i biologie se vymanila z teologického i metafyzického stadia a stává se pozitivní vědou. Ale aby se celá biologie opravdu stala pozitivní vědou, musí se pozitivně studovat i rozumové a afektivní funkce.²⁵ Tento cíl podle Comta ještě není dosažený, ale trend je jasný: rozumové a afektivní funkce se studují v souvislosti s fyziologickými fakty. „*Přesto se někteří lidé, neuznávající v tomto ohledu aktuální a nezvratný směr lidského ducha, již deset let snaží k nám přesadit německou metafyziku a pod označením psychologie vytvořit na fyziologii údajně zcela nezávislou a jí nadřazenou vědu.*“²⁶

Comte zde Cousina přímo nejmenuje, ale oněmi „některými lidmi“ jsou právě Cousin a lidé podobně smýšlející.²⁷

Podle Comta Broussais tento zpátečnický trend vnímal velmi intenzivně a cítil potřebu se vůči němu vymezit. Comte stejně jako Broussais tvrdí, že pozorovat lze jen orgány a jejich

²¹ Broussais, F., *De l'irritation et de la folie*. Bruxelles: Aug. Wahlen Lib., 1828, s. xii.

²² Tamtéž, s. 89.

²³ Tamtéž, s. 90.

²⁴ Nicolas, S., *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Naissance de la psychologie spiritualiste (1789 – 1830)*. Paris: L'Harmattan, 2007, s. 209.

²⁵ Comte, A., *Examen du traité de Broussais sur L'irritation*. In: týž, *Système de politique positive, T. 4*. Paris: Carilian-Goeury, 1854, L'appendice général, s. 218.

²⁶ Tamtéž, s. 219 (zdůraznění Cotmovo).

²⁷ Pickering, M., *Auguste Comte. An Intellectual Biography, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 409.

funkce. Toto pozorování je ale klasickým empirickým pozorováním, nikoli pozorováním vnitřním. Přímý přístup k činnosti duše nemáme, proto o duši není možná pozitivní věda (tj. psycho-logie).

Z Comtova textu můžeme vyčíst jak jeho pozitivní hodnocení Broussaise, tak i jeho kritiku. Vyčítá mu nedostatečně razantní odmítnutí metafyziky a redukování zkoumání lidského ducha na jeho individuální projevy. V tuto chvíli nám ale jde především o odpověď na otázku, co Comte rozumí pod pojmem *psychologie*. To, čemu takto říká, je pokusem o oživení hroutící se metafyziky. A to nejen pokud jde o obsah, ale zejména pokud jde o metodu. V době, kdy jsou „*phénomènes moraux*“ vysvětlovány jako funkce orgánů, je každá jiná psychologie metafyzikou.

Comte sice kritizuje toto pojetí psychologie, ale nelze ho zařadit do jedné linie s Destuttem de Tracy a ostatními ideology. Naopak, právě ideologie byla prvním terčem jeho kritiky. Na propagátory německé metafyziky ji rozšířil až později.²⁸ Ideologie pro Comta nebyla alternativou vůči metafyzice. Hlavní trendy psychologie francouzské (ideologové vycházející z Condillaca i spiritualisté vycházející z Cousina) i anglické (asocianismus obou Millů, do velké míry navazující na Huma) s introspekcí jako metodou počítaly.²⁹

Po určitou dobu dokonce Comte pojmy „psychologie“ a „ideologie“ používal synonymně. Annie Petitová poukazuje na to, že toto významové překrývání Comte vztahoval jak na metodologii, tak na obsah a že až později Comte postavil ideologii do protikladu k psychologii a mluvil o nich jako o přirozených soupeřích.³⁰

Comte byl myslitelem antiosvícenským. Nesdílel osvícenský dějinný optimismus, ani senzualismus, ani materialismus, a hlavně nesdílel individualismus. Osvícenství představovalo metafyzický stupeň vývoje lidského myšlení (nejen filosofického, ale také politického) a ideologie v tomto stadiu setrvává.

Comtův odpor proti metafyzice je známým faktem. Proč mu ale metafyzika vadí a co tímto pojmem vlastně označuje? Středověké myšlení (filosofické i politické) Comte vysoce oceňoval. Dokonce výš, než jeho současnost. Metafyzika, případně metafyzické stadium, mu vadí proto, že narušuje existující (duševní i sociální) řád. Klíčem k pochopení Comtova myšlení je podle Gastona Milhauda Comtova „*instinktivní potřeba řádu*.“³¹ Tato potřeba určuje hlavní a vlastně jedinou tendenci Comtovy filosofie. Vědění pro něj znamenalo poznání řádu věcí. Filosofie znamenala přemýšlení o poznání a nalézání řádu v poznání. Žít, jednat a milovat znamenalo cítit se součástí celkového řádu. Comte všude viděl (či toužil vidět) spění k řádu, k harmonii. V sociálním i individuálním životě, v živé i neživé přírodě, v současnosti i minulosti. Proto tím, co bylo třeba vysvětlit a odstranit byl nesoulad. Především pak nesoulad názorů, myšlenková anarchie, která je příčinou anarchie sociální. Má-li ale být myšlenková anarchie odstraněna, nemůže být svoboda myšlení neomezená.

²⁸ Clauzade, L., Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1/ 2003, č. 8, s. 44.

²⁹ Tamtéž, s. 43.

³⁰ Petit, A., Quelle place pour la psychologie dans le positivisme? *Revue de Synthèse*, 3-4/ 1994, s. 400.

³¹ Milhaud, G., *Le positivisme et le progrès de l'esprit: Études critiques sur Auguste Comte*. Paris: Félix Alcan, 1902, s. 50.

Proto Comte odmítá individualismus, potažmo osvícenství, zejména pak ideu neomezené svobody svědomí a ideu neomezené suverenity lidu.³² Toto jsou prvky metafyzické politiky, kterou je třeba posunout do pozitivního stádia.³³

III.

Comte odmítá to, čemu se tehdy říkalo *psychologie*. V žádném případě ale neodmítá vědu o lidském myšlení, cítění, mravním rozhodování atd. Jen klade důraz na to, že to musí být pozitivní věda, nikoli metafyzika. V tomto duchu o těchto tématech pojednává v *Kurzu pozitivní filosofie*.

Ovlivněn biologickými teoriemi své doby, přistupuje Comte ke studiu mysli (*fonctions intellectuelles*) z hlediska statiky a dynamiky (takto přistupuje i k vědě o společnosti, v níž rozeznává sociální statiku a sociální dynamiku). V případě studia mysli je statikou studium orgánů, jejichž jsou mentální funkce projevem, a dynamikou je studium postupů a metod, jimiž se poznání řídí. Vhodnými obory k tomuto studiu jsou fyziologie a dějiny, resp. filosofie vědy. Zákony týkající se lidského ducha, které byly zformulovány jinou metodou (nazíráním sebe sama) nejsou vědecké. „*Pro tutu iluzorní psychologii, poslední to transformaci teologie, zde není místo.*“³⁴ Toto není kritika psychologie, ale kritika metafyziky. Podle Comta to jsou metafyzikové, kdo tu přes dva tisíce let pěstuje psychologii, aniž by kdy na základě vnitřního pozorování došli k elementární a prokazatelné shodě, aniž by mohli předložit veřejnosti sebemenší objev.³⁵

Bez ohledu na bizarní podoby, které na sebe během svého vývoje brala frenologie, lze spolu s Comtem jejímu zakladateli, Franzi Josephu Gallovi, přičíst k dobru to, že spojil studium mentálních, afektivních i morálních funkcí se studiem mozku a nervové soustavy. 45. lekcí *Kurzu pozitivní filosofie* proto Comte nazval *Obecné úvahy o pozitivním studiu funkcí mentálních a morálních, neboli mozkových*. Zde mimo jiné Comte pojmenovává to, na čem všechny dosavadní pokusy o zkoumání troskotaly. Přes všechny rozdíly, které panují mezi dominujícími psychologickými školami, tj. školou skotskou, francouzskou (ideologie a její předchůdci) a německou (kam někdy počítá i Cousina a francouzský eklekticismus), existuje také jeden společný rys, který je důvodem, proč Comte všechny tyto školy odmítá. Je jím metoda vnitřního pozorování. Tato společná chyba v metodě se následně projevuje i v obsahu.

Za pozornost stojí především dvě mylné hypotézy. Za prvé je to zkrslá představa o lidské přirozenosti nadřazující inteligenci nad afekty. Všechny teorie, které z této hypotézy vycházejí, představují „*přesný opak skutečnosti*“. Určujícími silami lidského života jsou

³² Tamtéž, s. 45.

³³ Samotné adjektivum „pozitivní“ má několik významů, přičemž všechny se podle Comta hodí k vyjádření podstaty nové filosofie (Comte, A., *Discours sur l'esprit positif*. Paris: Libraire Schleicher frères, 1909, s. 50). Všechny tyto významy Comte vztahuje k poznání: skutečné (oproti iluzornímu), užitečné (oproti pouhému uspokojování zvědavosti), jisté (oproti nekonečným teologickým a metafyzickým debatám), přesné (oproti vágnímu) a zejména pozitivní (oproti negativnímu, destruktivnímu). Všem těmto významům je společné odmítnutí hledání absolutního poznání a jeho nahrazení poznáním relativním, tj. vztaženým k člověku.

³⁴ Comte, A., *Cours de philosophie positive. T. I.* Paris: Rouen frères, 1830, Leçon 1, s. 18.

³⁵ Tamtéž, Leçon 1, s. 20.

afekty, sklony a vášně.³⁶ Člověk je ve všech těchto psychologických školách (tj. ve školách metafyzických, včetně ideologie) představován jako bytost svojí podstatou racionální.

Za druhé je to zkreslená představa o rozumových schopnostech samotných. Jsou-li nějaké zákonitosti v této oblasti, jsou odhalitelné jen aposteriorním způsobem.³⁷

Jedinými aposteriorními metodami jsou výše zmíněné metody, statická (biologická) a dynamická (sociologická). Základním pilířem statické metody je pro Comta frenologie. Gall se Spurzheimem ukázali, že mohutnosti jako vnímání, paměť, představivost i souzení, nejsou scholastickými mohutnostmi, ale funkcemi nervové soustavy. Z dnešního hlediska jsou Gallovy jednotlivé pokusy o lokalizaci těchto mohutností nevědecké a kritizoval je i Comte. Podle něj šlo o velmi riskantní hypotézu, obtížně ověřitelnou, zbytečně množující mentální funkce a jejich arbitrání umístění. Gallův přínos podle Comta spočívá v něčem jiném. Prvním přínosem je samotný fakt, že se snažil z bádání o lidské duši udělat pozitivní vědu. Druhým přínosem je dle Comta to, že mozek přestává být chápán jako orgán a naopak začíná být zkoumán jako vnitřně a složitě diferencovaný aparát.³⁸ Gall představuje v Comtově chápání vývoje vědeckého myšlení důležitý posun, protože jeho přičiněním se nauka o duševních vlastnostech člověka, kognitivních i afektivních, přesouvá ze stadia metafyzického do stadia pozitivního.

Gall však nebyl materialistou, ale spiritualistou. Morální a rozumové mohutnosti duše nejsou produktem mozku, ale podstatou, prvotní příčinou určitých projevů, zatímco mozkový aparát je jen jejich materiální příčinou. Gall nechce studovat tyto první příčiny, ale jejich zjevné manifestace, tj. funkce jednotlivých orgánů mozku, které jsou podle něj ztělesněním duševních mohutností.³⁹ To však na Comtově hodnocení nemusí nic měnit. Serge Nicolas upozorňuje, že Gallovy pokusy o lokalizaci mentálních funkcí v mozku nebyly nové. Nové bylo to, že do mozku umísťoval i vášně (jejich zdroj byl tehdy obvykle lokalizován v břišních či hrudních orgánech – takto je chápal ještě i Bichat či Cabanis⁴⁰) a to, že mozek přestal považovat za homogenní orgán, ale považoval jej za aparát.⁴¹

Rozhodně se však bránil, že by jeho koncepce byla materialistická, fatalistická a ateistická. „(Gall) všude hájil existenci duše, její nemateriálnosti a její nesmrtnosti. Jeho systém se omezuje na jedinou myšlenku: totiž že mohutnosti duše se mohou projevit jen za určitých materiálních podmínek.“⁴²

Mají-li námitky vůči Comtově kladnému hodnocení Galla mířit tímto směrem, potom se mýjejí cíle. Neboť svoboda vůle není Gallovou koncepcí zpochybněna: duše není otrokyní mozku. Člověk je podle něj nadán inteligencí a vůlí, která není řízena orgánem, skrze nějž se projevuje (orgány jsou sice podmínkami manifestace činností, ale nedeterminují je – nohy

³⁶ Tamtéž, Leçon 45, s. 618.

³⁷ Tamtéž, Leçon 45, s. 626.

³⁸ Tamtéž, Leçon 45, s. 633.

³⁹ Nicolas, S., *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Naissance de la psychologie spiritualiste (1789 – 1830)*. Paris: L'Harmattan, 2007, s. 154.

⁴⁰ Comte, A., *Système de politique positive, T. 1*. Paris: Dunot, 1880, s. 670.

⁴¹ Nicolas, S., *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Naissance de la psychologie spiritualiste (1789 – 1830)*. Paris: L'Harmattan, 2007, s. 155.

⁴² Tamtéž, s. 162.

jsou podmínkou chůze, oči podmínkou vidění, pohlavní orgány podmínkou rozmnožování se, to ale neznamená, že pořád chodíme, koukáme nebo se množíme). Tím samozřejmě nemá být řečeno, že Gallovy (v podstatě spiritualistické) názory jsou pravdivé. Chceme tím jen ukázat, že materialismus a determinismus jsou jeho teorii zcela cizí.

Jsou ale i další důvody, proč nelze z Comta dělat Gallova přívržence.⁴³ To, že oceňuje přínos jeho nemetafyzického přístupu, ještě neznamená, že se s ním obsahově shoduje a že ho nekriticky popularizuje.

Skutečné zákonitosti vztahující se k rozumovým a morálním funkcím, se jen s pomocí frenologie poznat nedají. Jedinou kompetentní vědou je k tomu sociologie.⁴⁴

„Když jsem založil sociologii, konečně jsem pochopil, že Gall nemohl vytvořit skutečnou fyziologii mozku, protože nemůže zachytit zákony kolektivního vývoje...“⁴⁵ Duch je kolektivní a historická entita, a jako taková nemůže být studován individuálně a apriorně. V *Système de politique positive* Comte píše, že při veškerém uznání Gallova přínosu je jeho dílo jen přípravné a završeno může být jen sociologicky.⁴⁶ Nesmíme rovněž zapomínat na to, že člověk pojímaný jako individuum, je u Comta metafyzická abstrakce.⁴⁷ Tím, co existuje reálně, je lidstvo. Proto Comte psychologii nechápe jako nauku o duševních vlastnostech jednotlivce, ale celku, skupiny. Pokud by někde v jeho klasifikaci měla nauka o jednotlivcích místo, potom by to bylo až za sociologií.

Ta část Comtovy filosofie, v níž se zabývá dějinami a filosofií vědy, je částí přípravnou, je prostředkem, nikoliv cílem. Comte nemíní studovat vývoj lidského ducha proto, aby mohl vybudovat systém filosofie vědy. Naopak, zabývá se vývojem vědy proto, aby se dozvěděl něco o vývoji lidského ducha. Odmítnutí introspekce není hlavním Comtovým argumentem proti psychologii. Jeho hlavním argumentem je odmítnutí metodologického individualismu. Vztáhneme-li tento argument na frenologii, potom můžeme říct, že Comte odmítá psychologii i frenologii ze stejného důvodu. Broussaisova a Gallova koncepce jsou sice mnohem blíže pozitivní vědě o duchu než koncepce ideologů a psychologů, ale pořád nejsou dostatečné. Důvodem je chybné pojetí člověka jakožto jedince. Proto studium rozumových a morálních funkcí, je-li prováděno na čistě biologické rovině, nemůže být podle Comta nikdy úspěšné.

Toto je také jedna z hlavních odlišností mezi Comtem a Millem, jakkoli si sebe oba myslitelé vážili. Přestože Mill znal důvody Comtovy kritiky frenologie, ve své monografii *Auguste Comte and Positivism* napsal: „Ve své klasifikaci věd nedává psychologii žádné místo a vždy o ní mluví s opovržením. Studium mentálních jevů, neboli, jak on říká, morálních a

⁴³ Je sice pravda, že Comte Galla označila za svého předchůdce (Comte, A., *Système de politique positive*, T. 2. Paris: Carilian-Goeury, 1852, s. 437), ale na druhou stranu nutno přiznat, že těmito vzletnými vyjádřeními Comte nešetří. Podobně totiž mluví i Aristotelovi (Comte, A., *Système de politique positive*, T. 3. Paris: Carilian-Goeury, 1853, s. 309), případně též o Condorcetovi, jehož považuje za svého duchovního otce (Comte, A., *Système de politique positive*, T. 3. Paris: Carilian-Goeury, 1853, s. vx).

⁴⁴ Comte, A., *Système de politique positive*, T. 1. Paris: Dunot, 1880, s. 622.

⁴⁵ Tamtéž, s. 729.

⁴⁶ Tamtéž, s. 669.

⁴⁷ „Člověk sám je jen čistou abstrakcí; jedinou skutečností je lidstvo, zejména pak v oblasti rozumové a morální“ (Comte, A., *Cours de philosophie positive*. T. 6. Paris: Société positiviste, 1894, Leçon 58, s. 636). „Člověk sám existuje jen v příliš abstraktních hlavách našich metafyziků“ (Comte, A., *Système de politique positive*, T. 1. Paris: Dunot, 1880, s. 334).

rozumových funkcí, má v jeho schématu místo pod označením *Biologie*, a to jen v rámci fyziologie. Domnívá se, že naše poznání lidské mysli musí být získáno jen pozorováním druhých lidí. Neuvádí ale, jak máme pozorovat jejich mentální operace, nebo jak interpretovat jejich projevy, aniž bychom věděli, co tyto projevy znamenají u nás.⁴⁸

Pokud byl Comte takto jednoznačně nakloněn fyziologickému zkoumání rozumových a morálních funkcí, bylo to ve 30. letech, tedy v době, kdy pracoval na příslušných kapitolách *Kurzu*. Millova tvrzení o Comtově redukování psychologie na biologii či dokonce frenologii byla přinejmenším neaktuální.⁴⁹ Navíc, jak připomíná Clauzade, Comte netvrdí, že by naše poznání lidské mysli bylo možné získat jen díky pozorování druhých. Duch⁵⁰ je podle Comta kolektivní a historickou entitou, proto ji individuální zkoumání (psychologické, nebo frenologické) nemůže zachytit v její podstatě.⁵¹

Skrze Milla znali, nebo se alespoň poprvé seznámili, s Comtovými názory i někteří čeští filosofové (např. Masaryk či Krejčí). K Millovi mají mnohem blíže. Pojí je s ním nejen kritika Comta, ale i optimistické přesvědčení o lidské svobodě a roli vzdělávání (ostatně nejen Mill a Masaryk, ale např. i Drtina a Krejčí byli aktivními politiky a zabývali se oblastí školství), zatímco k frenologii inklinující Comte byl spíše determinista. Toto byl hlavní důvod, proč Mill Gallovu frenologii odmítá.⁵²

František Fajfr, který Masaryka považoval za propagátora Comtových myšlenek⁵³, velmi výstižně vyjádřil rozdíl, mezi těmito autory: „Comte je kolektivist, Masaryk individualista.“⁵⁴ Toto vyjádření platí nejen o vztahu jedinec-společnost, ale i o metodách.

U Masaryka má jedinec hodnotu vyšší, proto u něj hraje větší roli psychologie. Masaryk to říká explicitně: „Tu běží právě o to, jak si zformulujeme poměr individua ke společnosti (...). Krajní individualista, neuznávající společnosti, bude uznávat jen psychologii a sociologii bude neuznávat, krajnímu kolektivistovi ztratí se individuum a tím i psychologie, za to mu sociologie bude hlavní vědou duchovní.“⁵⁵ A přesně to je podle něj případ Comta.

⁴⁸ Mill, J. S., *Auguste Comte and Positivism*. London: Kegan Paul, 1891, s. 63.

⁴⁹ Clauzade, L., Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1/ 2003, č. 8, s. 47.

⁵⁰ Anglické *mind* je překladem francouzského *l'esprit*. Zatímco *mind* se do češtiny překládá téměř vždy jako *mysl*, *l'esprit* se mnohem častěji překládá jako *duch*, což následně vyvolává zcela jiné významy a zařazuje francouzské filosofy do úplně jiného žánru. U Comta (ale nejen u něj) se setkáváme především se spojením *l'esprit humain*, tedy *lidský duch*. Clauzade ale upřesňuje, že adjektivem *humain* je vyjádřena kolektivní podstata ducha. Nejde tedy o individuální *mysl*, ale o myšlení lidstva. Důsledně vzato pak pojem *l'esprit* není pojmem fyziologickým, ale sociologickým (Clauzade, L., Auguste Comte et la naturalisation de l'esprit. *Methodos*, 2/2002, s. 48).

⁵¹ Clauzade, L., Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1/ 2003, č. 8, s. 53.

⁵² Pickering, M., *Auguste Comte. An Intellectual Biography, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 531.

⁵³ Navzdory mnoha Masarykovým vyjádřením, v nichž se od pozitivismu a od Comta jednoznačně distancuje. Masaryk je dle vlastních slov „principiálním odpůrcem pozitivismu“ (Masaryk, T. G., *Pokus o konkrétní logiku*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2001, s. 225), opakovaně kritizuje Comtovo „policejní“ zakazování zabývat se prvními příčinami a posledními účely (např. Čapek, K., *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel, 1990, s. 244, nebo Masaryk, T. G., Rukověť sociologie. *Naše doba*, 1901, s. 823).

⁵⁴ Fajfr, F., *Masaryk a Comte*. Kdyně: Okresní sbor osvětový, 1925, s. 91.

⁵⁵ Masaryk, T. G., Rukověť sociologie. *Naše doba*, 1901, s. 173.

Podle Masaryka psychologie poskytuje to, co Comte očekává od sociologie. Ten kvůli redukci psychologie na biologii nedoceníl, že historické a sociální jevy jsou současně jevy psychickými. Proto jednotící vědou nemůže být sociologie, ale psychologie.⁵⁶

Comtova klasifikace je podle Masaryka čistě objektivistická: „*Vymýtiv psychologii jako vědu samostatnou a podřídív ji biologii, měl stupnici objektivnou, stupnici člověka diváka, pozorujícího svět ze svého, pozitivistického křesla divadelního (...) Ten divák člověk se také musí dívat do sebe. Na to Comte chtěl zapomnět.*“⁵⁷

Poukazuje se na to, že Masarykův subjektivismus a individualismus mají svůj základ v protestantismu, a že důrazem na roli psychologie není pozitivismus doplněn, ale „úplně změněn“.⁵⁸ Právě odpor k protestantismu je jedním z motivů Comtova odmítání individualismu a potažmo psychologie. Na tuto skutečnost upozorňuje ve své studii Braunstein a připomíná nejen Comtovu názorovou blízkost se Saint-Simonem, ale především s Bonaldem.⁵⁹ Comte psychologii (ve výše vymezeném významu) přímo označuje za jeden z doprovodných rysů protestantismu.⁶⁰ Historie mu svým způsobem dala za pravdu, protože Wundtova psychologie (a její introspektivní metoda!) je silně obsahově propojena s jeho protestantským vyznáním.⁶¹

Je-li jedna z motivací Comtovy kritiky psychologie náboženská, či jde-li dokonce o motivaci hlavní, potom se lze domnívat, že jeho náklonnost k Broussaisově kritice introspekce byla rovněž vedena něčím jiným, než jen snahou o eliminaci metafyziky z vědeckého poznání. Celé Comtově pozitivní filosofii ale jde o mnohem ambicióznější cíl. Cíl pozitivismu není epistemologický, ale politický; jde v něm o reorganizaci společnosti, o odstranění sociální anarchie a o zajištění řádu umožňujícího pokrok. Toto platí i o tzv. zákonu tří stadií. Sociální anarchie je podle Comta důsledkem anarchie duchovní. Proto je třeba reorganizaci společnosti zahájit reorganizací vědění tak, aby bylo opřené o pevné základy, nikoli o metafyzické spekulace. Věda má hrát v Comtově politickém projektu hlavní roli, metafyzika má naopak ze scény odejít.

Podle Laurenta Clauzada nebyla ani Comtova kritika introspektivní (metafyzické) psychologie vedena primárně snahou o adekvátnější poznání mentálních funkcí, ale o odmítnutí liberálního individualismu, v němž konzervativní autoři (např. Bonald) viděli příčinu sociální anarchie.⁶² Jinými slovy, za kritikou psychologie, stejně jako za celou Comtovou filosofií, spočívá jeho politický projekt.

⁵⁶ Masaryk, T. G., *Základové konkrétné logiky*. Praha: Bursík & Kohout, 1885, s. 166.

⁵⁷ Masaryk, T. G., Rukověť sociologie. *Naše doba*, 1901, s. 7.

⁵⁸ Tvrdý, J., Vlivy pozitivistické a Brentanovy na Masarykovy myšlenky o dějinách filosofie. In: *Masarykův sborník*, 1924-1925, s. 17.

⁵⁹ Braunstein, J.-F., L'invention française du „psychologisme“ en 1828. *Revue d'histoire des sciences* 2/2012, s. 206.

⁶⁰ Comte, A., *Système de politique positive*, T. 1. Paris: Dunot, 1880, s. 73.

⁶¹ Kusch M., *Psychological Knowledge. A Social History and Philosophy*. London, New York: Routledge, 1999, s. 150.

⁶² Clauzade, L., Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1/ 2003, č. 8, s. 43.

Bez ohledu na tyto „zákulisní“ aspekty ale lze souhlasit s tvrzením Petitové, že Comtova pozitivní biologie s konečnou platností proměnila duchovní mohutnosti na mozkové funkce.⁶³ Comte psychologii neodmítá, ale mění její identitu. Chce z ní udělat disciplínu vědeckou. To, co odmítá, je psychologie, která se opírá čistě o introspekci, která věří, že „duch“ existuje nezávisle na fyziologických a mozkových procesech. Právě s nimi chce Comte spojit studium nejen rozumových a emotivních funkcí, ale také morálky.⁶⁴

Věda o morálce nemůže vzniknout dřív, než věda o živé přírodě a o společnosti. Comtova naturalizace ducha není jen jeho biologizací, ale také (a především) jeho sociologizací. Proto je věda o morálce poslední vědou, kterou Comte zahrnul do klasifikace věd. „*Sedmá věda, tj. etika, může uspořádat naše poznatky o individuální přirozenosti, držíc se vhodného propojení dvou přibližujících se hledisek, biologického a sociologického.*“⁶⁵ Jedním z několika aspektů Comtovy klasifikace věd je to, že závislost, která je mezi vědami stanovena, odpovídá závislosti fenoménů, jimiž se vědy zabývají. Morální fenomény jsou závislé na fenoménech biologických a sociálních. Navíc jde o fenomény více nepravidelné a více komplikované, než ty, jimiž se zabývá sociologie.⁶⁶ Proto se věda o nich může konstituovat až tehdy, jsou-li v pozitivním stadiu vědy předchozí (biologie se do něj už dostává, sociologii Comte teprve zakládá). V aktualizované podobě klasifikace věd je sociologie v širším slova smyslu (Comte ji též nazývá antropologií) rozčleněna do tří oborů: biologie, sociologie (v užším slova smyslu) a etika.⁶⁷ V prvním svazku *Systému* Comte představuje své pojetí duše. Jeho podstata je vyjádřena nadpisem: *Pozitivní klasifikace osmnácti vnitřních funkcí mozku, čili systematický přehled duše*. Comte se zde snaží nahradit nevyhovující pokus Gallův.⁶⁸ Z hlediska dalšího vývoje etiky stojí za pozornost zejména to, že jednou z oněch mozkových funkcí je i altruismus. Což je cesta, kterou se etika vydá až dlouho po Comtovi.

Literatura

Braunstein, J.-F., L'invention française du „psychologisme“ en 1828. *Revue d'histoire des sciences* 2/2012.

Broussais, F., *De l'irritation et de la folie*. Bruxelles: Aug. Wahlen Lib., 1828.

Clauzade, L., Auguste Comte et la naturalisation de l'esprit. *Methodos*, 2/2002.

Clauzade, L., Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1/ 2003, č. 8.

Comte, A., *Catéchisme positiviste*. Paris: Carilian-Goeury, 1852.

⁶³ Petit, A., Quelle place pour la psychologie dans le positivisme? *Revue de Synthèse*, 3-4/ 1994, s. 402.

⁶⁴ Tamtéž, s. 414.

⁶⁵ Comte, A., *Système de politique positive*, T. 2. Paris: Carilian-Goeury, 1852, s. 438.

⁶⁶ Tamtéž, s. 264.

⁶⁷ Comte, A., *Catéchisme positiviste*. Paris: Carilian-Goeury, 1852, s. 63.

⁶⁸ Comte, A., *Système de politique positive*, T. 1. Paris: Dunot, 1880, s. 726.

- Comte, A., *Cours de philosophie positive. T. 1.* Paris: Rouen frères, 1830.
- Comte, A., *Cours de philosophie positive. T. 6.* Paris: Société positiviste, 1894.
- Comte, A., *Discours sur l'esprit positif.* Paris: Libraire Schleicher frères, 1909.
- Comte, A., *Système de politique positive, T. 1.* Paris: Dunot, 1880.
- Comte, A., *Système de politique positive, T. 2.* Paris: Carilian-Goeury, 1852.
- Comte, A., *Système de politique positive, T. 3.* Paris: Carilian-Goeury, 1853.
- Comte, A., *Système de politique positive, T. 4.* Paris: Carilian-Goeury, 1854.
- Čapek, K., *Hovory s T. G. Masarykem.* Praha: Československý spisovatel, 1990.
- Destutt de Tracy, A., Mémoire sur le faculté de penser. In: *Mémoires de L'Institut national des sciences et arts, pour l'an IV de la République. Sciences morales et politiques, T. 1.* Paris: Baudouin, 1798.
- Durdík, J., Architektonika věd. In: *týž, Rozpravy filosofické.* Praha: I.L. Kober, 1876.
- Fajfr, F., *Masaryk a Comte.* Kdyně: Okresní sbor osvětový, 1925.
- Krejčí, F., *Základy psychologie.* Praha: Dědictví Komenského 1902.
- Krejčí, F., Glosy k nynější filosofii u nás. *Česká mysl*, 1913.
- Krejčí, F., *Základy vědeckého systému psychologie.* Praha: Česká akademie věd a umění, 1929.
- Krejčí, F., *Filosofie posledních let před válkou.* Praha: Jan Laichter, 1930.
- Kusch M., *Psychological Knowledge. A Socia History and Philosophy.* London, New York: Routledge, 1999.
- Masaryk, T. G., Rukověť sociologie. *Naše doba*, 1901.
- Masaryk, T. G., *Základové konkrétné logiky.* Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2001.
- Masaryk, T. G., *Pokus o konkrétní logiku.* Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, 2001.
- Mikš, J., Věda a filosofie se stanoviska pozitivismu. *Osvěta*, 1876.
- Milhaud, G., *Le positivisme et le progrès de l'esprit: Études critiques sur Auguste Comte.* Paris: Félix Alcan, 1902.
- Mill, J. S., *Auguste Comte and Positivism.* London: Kegan Paul, 1891.

Nicolas, S., *Histoire de la philosophie en France au XIXe siècle. Naissance de la psychologie spiritualiste (1789 – 1830)*. Paris: L'Harmattan, 2007.

Petit, A., Quelle place pour la psychologie dans le positivisme? *Revue de Synthèse*, 3-4/ 1994.

Pickering, M., *Auguste Comte. An Intellectual Biography, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Stewart, D., *Esquisses de philosophie morale*. Paris: A. Johanneau, 1841.

Tvrđý, J., *Vývoj filosofického myšlení evropského*. Brno: Vlastním nákladem, 1923.

Tvrđý, J., Vlivy pozitivistické a Brentanovy na Masarykovy myšlenky o dějinách filosofie. In: *Masarykův sborník*, 1924-1925.